

2. İqtisadi diplomatiyanın yaranma tarixi və inkişaf mərhələləri

İqtisadi diplomatiyanın tarixinə dair konkret hansısa bir əsərin kitab, monoqrafiya (müqavilənin, sazişin və s.) ilkin mətni bu günümüzdə qədər gəlib çatmamışdır. Diplomatiyaya aid dərsliklərdə diplomat peşəsinə və diplomatların şəxsiyyətinə qoyulan tələblər «Manu təlimlərində» əks olunmuşdur. İlk beynəlxalq müqavilələrin imzalanması faktı kimi Misir fironu Ramzes ilə Hett kralı III Hett Usil arasında eramızdan əvvəl 1278-ci ildə imzalanmış sənəd göstərilir. Bu əslində siyasi mahiyyətli bir sənəd kimi xarakterizə olunmalıdır. Çünki məhz bu imzalanmış sənəd iki tərəf arasında uzun illərin dağıdıcı müharibəsinə son qoymuşdur. Barışıq əsrini ortaya qoyan tərəflər əməkdaşlığın daha önəmli olduğunu təsdiqləmişlər. Bu mənada həmin sənədi iqtisadi diplomatiyanın başlanğıc nöqtəsində durduğunu qeyd etmək doğru olar.

Lakin beynəlxalq hüququn ən qədim təsisatlarından olan konsulluq institutu bir daha təsdiqləyir ki, quldarlıq dövründə belə ticarət, dənizçilik, hər b və sülh problemləri gündəlikdə olmuşdur. Məhz bu zəmində yaranan proksenlik yad dövlətlərin ticarət adamlarının hüquqlarının müdafiəsinə xidmət göstərirdi. Bunu bəzən qonaqpərvərlik kimi də qələmə alırlar. Əslində isə proksen öz dövlətində çox böyük nüfuz sahibi olan şəxs kimi geniş hüquqlara malik idi. Onun vasitəsi ilə diplomatik danışıqlar aparılır, iqtisadi (ticarət) münasibətlərinin tənzimlənməsi üçün yollar axtarıldı. Qədim Yunanıstan və Romada proksen əslində ticarət münasibətlərinin inkişafında xaricilərə müəyyən hüquqlar verilməsini, onların immutetlərinin sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsini təmin edirsə bu zaman hüquqi elementlərin iqtisadi müstəvidə baxılmasını əsas şərt kimi qəbul edirdilər. Hətta indiki zamanda da birmənalı tərif verilməsi çətin olan iqtisadi diplomatiya anlayışı bəşəriyyətin sonrakı tarixi inkişaf mərhələlərində də əsas təyinatını qoruyub saxlamışdır. Bu ilk növbədə ticarət münasibətlərinin sürətli inkişafının yalnız çoxlu mənfəət vasitəsi deyil, həm də münasibətlərin göstəricisinə çevrilməsi zəminində baş verirdi. İqtisadi faktorlar isə əvvəlki dövrlərdən fərqli olan orta əsr və feodalizm dövrünün diplomatiyası daha çox iqtisadi diplomatiya yönümlü idi. Dənizçiliyin inkişafı və ticarət gəmilərinin yad dövlətlərin sahillərinə yan alması, yad şəhərlərdə ticarət qaydaları xüsusi ticarət konsulluqlarının (consuls des manchands) nəzarəti ilə həyata keçirilirdi. Bundan başqa dəniz konsulluğu (consuls d'ortre mer), kommersiya konsulları (consuls de commerce) institutları formalaşmaqda davam edir. Əsasən liman şəhərləri olan ölkələrdə meydana gələn bu anlayışlar birbaşa bu dövlətlərin ticarət şəbəkəsinin əhatə dairəsinin genişləndiyini təsdiqləyir. Dünya bazarının formalaşması yeni istehsal münasibətlərinin, xüsusilə sənayenin meydana gəlməsi iqtisadi diplomatiya tarixinin yüzilliklərin ticarət tarixi də adalandırmaq olar. Çünki, diplomatik institutların təmsilçilik funksiyalarının elmi-nəzəri istiqamətləri hələ formalaşmamışdı. Artıq belə təsəvvürlər real həyatda da sınaqdan keçirilirdi ki, ticarət edən dövlətlər arasında hər hansı formada qarşılıqlı (münaqişə) ehtimal olunmur. Ticarət qarşılıqlı maraqlar üzərində qurularsa bu uzunmüddətli iqtisadi faktor kimi xalqların rifahına xidmət etməlidir. Müharibələr dövrünün ticarət dövrü ilə

rəqabətində ticarətin qalib çıxacağı fransız islahatçılarının əsas şüarı (devizi) idi. Ticarət ilk növbədə insanların və ideyaların müstəqilliyi kimi başa düşülür və özünün də azad olması ideyasını formalaşdırırdı. Bu zəmində belə bir fərziyyə ortaya atılırdı ki, azad ticarət müharibələrin təbii yolla həll olunmasıdır. Belə qənaətə gəlmək olar ki, Avropa siyasi diplomatiyaya etinasızlıq göstərirdi. Ümumiyyətlə, diplomatiyada bərabərlik, suverenlik prinsipləri nəzəri və elmi əsasda təsbit olunmadığından iqtisadi bağlantılar dövlətlər-arası münasibətlərin əsas göstəricisi kimi təsdiqlənirdi. Ən yaxşı halda o dövrün zəka sahibləri Venetsiyanı nümunə göstərirdilər. Heç bir siyasətə qatılmayan Venetsiya beynəlxalq münasibətlərini ticarət üzərində qurmuşdu. Orta əsrlərdə, ümumiyyətlə beynəlxalq münasibətlər anlayışı tam həqiqi təsdiqini tapmadığından bunu yalnız monarxlar arasında münasibətlərin səviyyəsi və göstəricisi kimi başa düşmək olardı. Ümumiyyətlə, siyasi bağlantılar üçün etibarlı zəmin yalnız ticarət anlamına söykənirdi. Xüsusilə, Fransa və İngiltərə arasındakı barışmazlıq bir tərəfdən, Avropada xeyli əvvəl formalaşmış tarazlıq sistemi digər tərəfdən diplomatiyanın siyasi, yoxsa iqtisadi məfhum olması sualını ortaya çıxarırdı. Yalnız belə qənaətlər bir qədər elmi əsaslı olmadığından həm siyasi, həm də iqtisadi diplomatiya təbii bir şəraitə uyğun ticarət, bank və maliyyə sistemlərinin qurulması zərurətindən irəli gəlirdi. İqtisadi cəhətdən Avropa məkanında daha sıçrayışla irəliləyən İngiltərə yeni müstəmləkələr hesabına öz əmtəə bazarlarının coğrafiyasını xeyli genişləndirməyə nail olmuşdu. O vaxtlar İngiltərənin hakim dairələrində nə millət, nə də vətən məfhumu yox idi. 1851-ci ildə Pruda bu əsasda yazırdı ki, iqtisadi nəzəriyyə zamanın həm kralıçası, həm də hökumətidir.

O vaxtlar ilk əvvəl iqtisadi-diplomatik münasibətlər özünü əsasən ticarət münasibətlərində büruzə verirdi. Burada heç bir başa düşülməyəcək məqam yoxdur. Çünki, uzun müddət beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin əsas tərkibi əmtəə mübadiləsindən ibarət olmuşdur. İqtisadi-diplomatik fəaliyyətin gərgin aparıldığı müstəvilərdən biri də heç şübhəsiz ki, Azərbaycan idi. Hələ qədim dövrün səyyahları və onlardan sonra bura öz fəaliyyətlərində bir növ iqtisadi diplomatik fəaliyyətin müəyyən məqamlarını təzahür etdirmişlər. Bu heç də təsadüfi deyildir. Azərbaycan istər geosiyasi yerləşməsi baxımından istərsə də iqtisadi resurslarına görə daim əcnəbilərin diqqətini cəlb etmişdir. Azərbaycanla bağlı iqtisadi-diplomatik fəaliyyətlər müxtəlif inkişaf mərhələlərində olmuşdur. Yəni onlar araşdırma, kəşfiyyat və digər mərhələlərdən keçmişlər.

İqtisadi diplomatik fəaliyyətin göstərilməsi yalnız müvafiq regionda olmaqla səciyyəli deyildir. Regionda olmayıb onun haqqında müəyyən məlumatların toplanması və təhlil edilməsi də iqtisadi diplomatik fəaliyyət hesab edilə bilər. Çünki bu zaman iqtisadi diplomatik fəaliyyətin həyata keçirilməsi metodologiyasının hazırlanması baxımından məlu-mat bazası təsis edilir. Bu baxımdan Strabonun "Coğrafiya" əsəri Azərbaycan haqqında maraqlı, müfəssəl, iqtisadi, diplomatik mahiyyətə malik məlumatlar verir. Burada Azərbaycanın dolğun iqtisadi imkanları təsvir edilir, ölkədə hansı məhsulların istehsal edilməsi haqqında məlumat verilir. İqtisadi-diplomatik fəaliyyət baxımından ən başlıca və maraqlı məlumat isə Azərbaycanın geosiyasi imkanlarının önə çəkilməsidir. Geosiyasi imkan isə iqtisadi-diplomatik fəaliyyət zamanı nəzərə alınmalı olan başlıca cəhətlərdəndir.

Azərbaycan haqqında məlumat əks etdirən və öz dövrünün dövlətlərinin iqtisadi-diplomatik fəaliyyəti üçün məlumat bazası rolunu oynayan əsər yazmış şəxslərdən biri də Klavdiy Ptolomey olmuşdur. Onun "Coğrafiya dərsləri" əsərində Albaniyanın hüdudları göstərilmiş, 29 şəhər və kəndi, çayları dağ aşırımları və başqa coğrafi məkanlarının koordinatları verilmişdir.

Bu silsiləni bizim eranın I yüzilliyində fəaliyyət göstərən böyük Plini özünün "Təbiət tarixi əsəri" ilə davam etdirir. İstər Ptolomeyin istərsə də Plininin iqtisadi diplomatiya ilə əlaqəsi ondan ibarətdir ki, onların əsərlərindən birbaşa Roma imperatorları istifadə etmişlər. Məhz həmin məlumatlar sayəsində Azərbaycan daim Roma imperatorlarının iqtisadi maraq dairəsində olmuşdur.

VII əsrdə yaranan və daha sonra böyüyən Ərəb dövləti də Azərbaycanı öz iqtisadi və siyasi maraqları dairəsinə daxil etmişdir. Ərəb dövlətinin Azərbaycanı öz hakimiyyəti altına almasına baxmayaraq ərəblər burada iqtisadi mahiyyətli diplomatik üsullardan da istifadə etmişlər. Həmçinin ərəb tədqiqatçı və səyyahlarının topladığı məlumatlar sonrakı dönmə dövlətlərinin iqtisadi-diplomatik fəaliyyətinin formalaşmasına mühüm təsir göstərir. Bu baxımdan ərəb alimlərindən əl-İstəxrinin məlumatları çox maraqlıdır. əl-İstəxri Azərbaycanın iqtisadi resursları haqqında və əhalisi haqqında olduqca qiymətli məlumatlar verir. Bu məlumatlar Azərbaycanı bir iqtisadi-diplomatik müstəvisi kimi daim maraq mərkəzində saxlayırdı.

Daha bir ərəb səyyahı Əbu Duləf artıq bir dövlət təmsilçisi kimi öz əsərini yazmışdır. Onun əsərlərində Azərbaycan haqqında iqtisadi, coğrafi və sosial məlumatlar əksini tapmışdır. Əgər iqtisadi-diplomatik fəaliyyətin ilkin mərhələsindən danışılarsa, həmin əsərlərin mühüm əhəmiyyəti vardır.

Azərbaycanla iqtisadi-diplomatik münasibətlər Səfəvilər dövlətinin mövcud olduğu dövrdə artıq özünün ikinci mərhələsini iqtisadi-diplomatik metodologiyanın tətbiqi mərhələsini yaşayır. İqtisadi-diplomatik funksiyaları həyata keçirən şəxslər diplomatiyada aparıcı rollar oynamağa başlayırlar.

XVII əsrdə Avropa səyyahlarının Səfəvi dövlətinə səfərlərini xronoloji ardıcılıqla izləmək mümkündür. Rudolf I Habsburq tərəfindən göndərilən Stefan Kakaş Fon Zalokemen və onun katibi Georgi Tektander Fon der Zabel 1601-1605-ci illərdə I Şah Abbasm yanında olmuşdular. Baxmayaraq ki, onun səfəri antiosmanlı koalissiyasının yaranmasına xidmət edirdi, səfər zamanı Azərbaycanın iqtisadi-coğrafi resursları yaxından öyrənilmişdir. Bu səfərdə iqtisadi-diplomatik çalarlar özünü göstərmişdir.

Venetsiyalı Pyetro della Valle Səfəvi dövlətinə gəlmiş, bir neçə il Şirazda və başqa şəhərlərdə olmuşdur. Alman səfirliyinin katibi Adam Oleari, fransız səyyahı-zərgər Jan Şarden, 19 yaşından səyahətə çıxmış və 1667-ci ildə Azərbaycanda vəfat etmiş Jan Teveno, hollandiyalı dənizçi Yan Streys, alman alimi Engelbert Kempfer, 50 ildən artıq İsfahanda yaşamış və 1696-cı ildə orada vəfat etmiş Rafael dü Man, fransız səyyah Jan Batist Tavernye, XVII əsrin sonlarında İranda, Azərbaycanda olmuş venetsiyalı Qameli Karreri və başqalarının əsərləri, qeydləri və məktublarında mövzu ilə bağlı xeyli məlumat verilir.

XVII əsrdə Avropa səyyahlarından Səfəvi dövlətinə ilk səyahət etmiş Stefan Kakaş Fon Zaiokemenin və onun katibi Georgi Tektander Fon der Zabelin məktubları böyük maraq doğurur. Alman imperatoru II Rudolfun 1602-ci ildə Şah Abbas sarayına səfir kimi göndərdiyi Stefan Kakaş və onun katibi Tektanderin səyahəti həmin il avqustun 27-dən 1605-ci ilin yanvarına qədər davam etmişdir. Səfirliyin nümayəndələri 1603-cü ilin avqust ayında Lənkərana gəlmiş, Tektander 1603-cü il dekabrın 25-də Şah Abbasın qəbulunda olmuşdur. Bu səfərlər zamanı Azərbaycanla iqtisadi münasibətlərin qurulmasının müxtəlif məqamları ətrafında iqtisadi-diplomatik iş aparılmışdır. Bu müəlliflərin qeydlərində İran və Azərbaycan haqqında xeyli məlumat verilir. Şah Abbasın qəbul prosesi, İran və Cənubi Qafqazın Qərbi Avropa ölkələri və Rusiya dövləti ilə əlaqələri barədə xüsusilə geniş danışılır.

Həmin qeydlər ilk dəfə 1605-ci ildə nəşr edilmişdir. Az sonra Tektander onu yenidən işləmiş və 1609-cu ildə çap etdirmişdir. Əsərin rus dilində tərcüməsi A.Sfarxkeviç tərəfindən 1896-cı ildə nəşr edilmişdir.

Pyetro della Valle 1614-cü ildə Venetsiyadan Fələstinə gedən missiyanın tərkibində Şərqə yola düşmüşdür. Nümayəndə heyətindən ayrılan Pyetro della Valle İstanbuldan Kiprə, sonra Suriya və İraqdan keçərək I Şah Abbasın sarayına getmişdir. O, arvadı ilə birlikdə Şah Abbası hərbi səfərdə müşayiət etmiş, 1621-ci ildə İsfahanda, sonra bir neçə il Şirazda olmuşdur. Pyetro della Vallenin Azərbaycan və Səfəvi dövlətinin digər əyalətləri haqqında verdiyi məlumat böyük maraq doğurur. Onun əsəri toplanmış məlumatların zənginliyi və gerçəkliyi baxımından çox qiymətlidir. Pyetro della Valle dövləti təmsil edən diplomat olaraq iqtisadi mənfəət məsələləri ilə yaxından maraqlanmışdır.

Tədqiq edilən mövzu ilə bağlı məşhur alman səyyahı, görkəmli alim, coğrafiyaşünas Adam Olearinin səyahətnaməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Adam Oleari öz səyahətnaməsinə Azərbaycan şəhərləri, sənətkarlıq və ticarət həyatı, ictimai münasibətlər, əkinçilik, əhalinin məişəti adət və mərasimləri haqqında müstəsna əhəmiyyətə malik məlumatlar daxil etmişdir. O, Azərbaycan, bütövlükdə Qafqazdan keçən bütün karvan yolları, karvansaralar, pirlər, Dərbənd, Niyazabad, Beşbarmaq, Şamaxı, Cavad, Muğan, Ərdəbil, Zəncan, Qəzvin, Sultaniyyə kimi şəhərlər, tarixi yerlər haqqında, Səfəvi torpaqlarında yaşayan müxtəlif tayfalar, etnik qruplar, yarımköçəri həyat tərzini keçirən, Arazla Kür çayları arasında yerləşən ərazinin (Aranın) əhalisi, onların məşğuliyyəti, xüsusilə maldarlıq, və əkinçilik həyatı, müxtəlif peşə sahələri barədə çox qiymətli məlumat verir. Olearinin səyahətnaməsi XVII əsrin ortalarında Azərbaycanda kənd təsərrüfatı, ticarət və sənətkarlıq həyatı, mənəvi mədəniyyət və dövlət quruluşu haqqında geniş və bitkin məlumat və rəylər qaynaqlar içərisində xüsusi yer tutur.

Müxtəlif dövrlərdə Azərbaycan dövlətləri də iqtisadi-diplomatik missiyalarını müxtəlif istiqamətlərdə göndərmiş lazımı araşdırma işləri aparmışdılar.

Hər bir ölkənin tarixində olduğu kimi Azərbaycanda və onun ərazisində olan qədim dövlətlərdə də qonşu xalqlarla və ölkələrlə ticarət, iqtisadi və buna əsaslanan siyasi-diplomatik münasibətlərin dərin kökləri vardır.

Hələ eramızdan əvvəlki dövrlərdə Azərbaycan tayfaları Qafqazın digər xalqları, İran, Assuriya, Het, Fələstin, Suriya, Misir və s. ölkələrlə mədəni-iqtisadi əlaqələr saxlayırdı. B.e.ə.

III minillikdə Azərbaycanda mövcud olan Aratta dövlətinin Şumer şəhərləri ilə iqtisadi-siyasi əlaqələri mövcud idi. Şumer və Aratta arasında müxtəlif malların mübadiləsini, göndəri-ləcək və tələb olunan malların siyahısının özündə əks etdirən məktub formasında yazışmalar aparılırdı. Bu məktubları aparıb-gətirən qasidlər ilk diplomatik nümayəndələr, elçilər hesab olunur.

Azərbaycan Albaniyası dövründə ölkə ticarət yollarının üzərində yerləşirdi və beynəlxalq ticarətdə iştirak edirdi. Qazıntılar zamanı tapılan sikkələrin məxsusluğuna görə iqtisadi əlaqələr Roma, Hindistan, Çinədək gedib çıxırdı. Bütün bu əlaqələr daxili bazarın və iqtisadiyyatın da möhkəmlənməsinə səbəb olurdu. Ölkədə daxili və xarici ticarətin genişlənməsi müxtəlif ölkələrlə mədəni, siyasi, dini əlaqələrin də yaranmasına şərait yaradırdı.

Ərəb xilafəti dövründə VII-IX əsrlərdə Azərbaycanda mövcud olan dövlətlər Asiya, Avropa və Afrikanın müxtəlif dövlətləri ilə geniş ticarət edirdi. Bu zaman Azərbaycan şəhərləri və tacirləri xilafətlə şimali-şərqi Avropa və Asiya ölkələri arasında vasitəçilik edirdilər. Bu şəhərlər bir növ beynəlxalq ticarət və iqtisadi-siyasi əlaqələrin mərkəzinə çevrilirdi. Azərbaycan tacirləri əldə etdikləri gəlirdən dövlət xəzinəsinə vergi ayırırdılar.

Yazılı mənbələrə görə Azərbaycan ərazisində dövlət tərəfindən gömrük vergiləri rəsmi olaraq IX əsrin əvvəllərindən müəyyən edilməyə başlamışdır. Ola bilsin ki, bundan əvvəl də belə vergilər mövcud olmuşdur. Lakin ərəb xilafəti dövründə yazılı mənbələr yandırıldığı üçün bu haqda dəqiq fikir söyləmək mümkün olmayıb, yalnız mülahizə söyləmək olar. Belə ki, artıq Ərdəbil, Muğan, Naxçıvan, Bərdə, Beyləqan, Qəbələ, Şəki, Şəmkir, Dərbənd, Şabran, Şamaxı kimi iri şəhərlərdə iri ticarət məhəllələri yaranmışdı.

Xarici ölkələrdən Azərbaycana parça, metal məmulatı, ətriyyat, ədviyyat, xəz gətirilir, ölkədən isə xam ipək, pambıq, xalça, boya, neft, mal-qara, atlar aparılırdı.

Monqollara qədərki Azərbaycanın iqtisadi vəziyyəti məhsuldar qüvvələrin artması, ticarətin və mal-pul münasibət-lərinin genişlənməsi ilə səciyyələnir. Monqol istilasından əvvəl iqtisadi tənəzzül başladı.

XI-XII əsrin vergiləri əvvəlki dövrlərin qayda-qanunlarının çoxunu mühafizə etmişdir. Vergilər dəftərlərdə xüsusi qeydlər aparılmaqla həyata keçirilirdi.

Tarixçi Ravəndi o dövrün vergi sistemi haqqında məlumat verərək qanunsuz vergilərdən də söhbət edir. Bunlar «dəstərgə» (hədiyyə kimi qəbul edilən vergi növü), «şərab-baha» («içki üçün yığılan pul-indiki «aksiz» vergisi) və sairələr idi.

XII-XIII əsrlərdə Dərbənddən İran körfəzinə, Şərqdən Avropaya gedən beynəlxalq karvan yolları Təbrizdə kəsişirdi.

Paytaxtı Naxçıvanda yerləşən Atabəylər hakimiyyəti dövründə də (XII əsr) Azərbaycanın digər dövlətlərlə iqtisadi əlaqələri geniş idi. Ağqoyunlu dövlətinin (XIV əsr) hökmdarı Uzun Həsənin anası Sara Xatun Fateh Sultan II Mehmetlə diplomatik danışıqlara rəhbərlik edirdi. Bu zaman Uzun Həsənlə Türk sultanı arasında münasibət kəskinləşmişdi. Buna görə də Uzun Həsən digər Avropa dövlətləri ilə iqtisadi və diplomatik əlaqələri genişləndirərək onlara Türk sultanına qarşı qaldırmaq istəyirdi.

Səfəvilər dövlətinin müxtəlif ölkələrlə iqtisadi və diplomatik əlaqələr XVI əsrin sonu – XVII əsrin əvvəllərində daha da genişləndi. Bu əlaqələrdə səfəvilər Avropa dövlətlərini Türkiyəyə qarşı qaldırmaq, Avropa dövlətləri isə iki türk dövlətini vuruşdurmaq istəyirdi. İngilislər öz kapitallarının beynəlxalq ticarətdə rolunu artırmaq üçün Moskva vasitəsilə səfəvilər dövləti ilə diplomatik əlaqə yaratmaq, həmçinin onların vasitəsilə Hind okeanına çıxmağa çalışırdılar. Şah Abbas ingilis Robert Serilini öz səfiri kimi Avropa ölkələrinə göndərərək iqtisadi-siyasi əlaqə yaratmağa cəhd edirdi.

Azərbaycan şimal qonşusu Rusiya ilə geniş iqtisadi əlaqələrə malik idi. Şirvanşahların paytaxtı (XV əsr) Şamaxıya Rusiyadan tacirlər gəlirdi. Şirvanşahlarla Moskva arasında iqtisadi və diplomatik əlaqələr mövcud idi. Bu haqda rus səyyahı Afanası Nikitin öz gündəliyində məlumat verirdi.

Rusiya tacirləri Bakı və Şamaxıda öz nümayəndəliklərini açmışdılar. Moskvada ticarət kompaniyaları olan ingilislər Azərbaycanda gömrük rüsumu vermədən alver etmək haqqında A.Edvars ilə şah Təhmasib arasında razılığa gəldi. Şimaldan gələn ticarət yollarına ruslar nəzarət edirdi. Gömrüksüz ticarət hüququ ruslara da verilmişdi.

Səfəvi dövləti ilə Rusiya arasında olan münasibət qarşılıqlı siyasi marağa və iqtisadi əlaqələrə əsaslanırdı. Rusiyanın İran, Hindistan, Yaxın Şərq və Afrika ölkələri ilə ticarətində Azərbaycan tranzit rolunu oynayırdı.

Ümumdünya miqyasında baxdıqda görmək olur ki, XIX əsrdən başlayaraq sənayenin və nəqliyyatın sürətli inkişafı böyük dövlətlərin xarici siyasət aparatında xeyli dəyişikliklərə səbəb oldu. XX əsrin əvvəllərindən isə tez-tez fikirlər səslənməyə başlandı ki, iqtisadi və siyasi problemlər xarici siyasi qurumların diplomatik üsullarda yenilik tətbiq etməsini tələb edir. Almaniyada maliyyə kapitalının nümayəndələri xarici işlər nazirliyini ittiham etməyə başladılar ki, qurum alman məhsulunun dünya bazarında reallaşdırılması istiqamətində yaxşı fəaliyyət göstərmir. Onların tələbləri nəzərə alındı və 1920-ci il üçün Almaniyaya xarici işlər nazirliyi nəzdində iqtisadi şöbələr, səfirliklərdə isə iqtisadi məsələlər üzrə attaşe vəzifələri təsis edildi.

Fransada da dövrü olaraq diplomatik aparatdan dünya bazarında yer uğrunda daha fəal istifadə edilməsi tələbləri səslənməyə başlamışdı. 1907-ci ildə Fransa XİN-də ticarət, maliyyə və hüquqi problemlər üzrə məsləhətçi vəzifələri təsdiq edildi. Onların vəzifəsi iqtisadi məsələlər üzrə təlimatlar hazırlamaq və ticari müqavilələr hazırlanmasında iştirak etmək idi. İqtisadi əməkdaşların başlıca vəzifələrindən biri xaricdə Fransız mallarının reallaşdırılmasını həyata keçirmək idi.

Öz növbəsində ingilis ticarət assosiasiyalarının nümayəndələri İngilis diplomat və məmurlarını ittiham edirdilər ki, onlar İngilis mallarının reallaşması üçün Fransız məmurlarını misal götürməlidirlər. Bu ittihamlara cavab olaraq İngiltərə XİN-də 1916-cı ildə ticarət şöbəsi açılır.

1914-cü ildə xaricdə fəaliyyət göstərən Amerikalı investor və tacirlərinin xaricdə müdafiəsi üçün ABŞ ticarət nazirliyinə səlahiyyət verildi ki, diplomatik missiyalar tərkibində iqtisadi attaşələr göndərsin. 1924-cü ildə konqress Rəjers qanunu qəbul edir. Həmin qanuna görə diplomatik və Rəjers konsulluq xidmətləri birləşdirilərək dövlət

departamentinə tabe edilirlər. Qanunun qarşısına qoyduğu əsas hədəf ABŞ iqtisadi maraqlarının xaricdə effektiv təmin olunması idi.